

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертаційну роботу
Литвиненко Наталії Іванівни
«ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ»,
подану на здобуття наукового ступеню доктора економічних наук за
спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Актуальність теми дослідження. Системні перетворення українського суспільства, які стали результатом соціальних, політичних і економічних реформ, висунули у якості актуальної проблему впливу позаекономічних факторів на розвиток соціально-економічної системи (СЕС). Теоретичні дослідження характеру і механізмів їх впливу на ринкову економіку, а також безпосередня практика побудови моделей змішаної економіки у розвинутих країнах світу та країнах, що перебувають у процесі посттрансформаційних перетворень, демонструють необхідність урахування національної специфіки і впливовості інституціональних чинників на перебіг економічних процесів. У цьому відношенні дисертаційна робота Литвиненко Наталії Іванівни «Інституціональні чинники розвитку сучасної соціально-економічної системи» є актуальною і своєчасною, так як має на меті поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження інституціональних чинників розвитку СЕС, розробку науково обґрунтованої концепції формування ефективного інституціонального середовища СЕС України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах планових науково-дослідних робіт Державного ВНЗ «Національний гірничий університет» і є складовою держбюджетних тем кафедри економічної теорії та основ підприємництва «Економічний світогляд українського суспільства у період трансформаційних змін» (номер держреєстрації 0110U001828, 2010 р.), «Цивілізаційні фактори розвитку економіки України» (номер держреєстрації 0110U006349, 2011 р.), «Національна економіка України в ХХІ ст.: закономірності функціонування та регулювання» (номер держреєстрації 0113U003341, 2013-2014 р.) (с. 6).

Як свідчать матеріали дисертації, в межах даних тем дисертантом досліджено методологічні підходи до аналізу впливу інституціональних чинників на розвиток СЕС, вивчено роль «довіри» як складової інституціонального середовища, визначено специфічні форми пошуку ренти, які утвердились в Україні, здійснено оцінку рівня ренторієнтованої поведінки, специфіку інституціонального середовища СЕС України та обґрунтовано напрями її реформування (с. 6, 324, 347).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів та висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг роботи становить 487 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 378 сторінках. Він містить 57 таблиць та 29 рисунків, розміщених на 16 сторінках.

Список використаних джерел із 345 найменувань подано на 25 сторінках. Робота містить 11 додатків на 84 сторінках.

Відповідність автореферату змісту дисертації. Порівняльний аналіз змісту дисертації та автореферату підтверджує ідентичність структури, логіки викладання матеріалу, відповідність основних положень та висновків за розділами. Структура та зміст автореферату відповідає вимогам нормативних документів та дозволяє скласти уявлення про дисертаційну роботу.

Відповідність оформлення дисертації чинним вимогам та повнота викладу результатів дослідження в опублікованих працях. За своїм змістом, структурою, обсягом та оформленням дисертація відповідає вимогам, що встановлені Порядком присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань України. Мета, об'єкт, предмет, завдання, методи дослідження узгоджені між собою та забезпечили його проведення на достатньому науковому рівні і отримання якісного результату. Okремо варто відзначити високий рівень підготовки та використання додатків, зміст яких сприяє більш ґрунтовному висвітленню матеріалів дослідження (с. 404-487).

Наукові положення, які склали новизну дисертаційного дослідження, досить повно викладені у 42 наукових працях загальним обсягом 40,785 др. аркушів, із них: монографії, підготовлені одноосібно – 1, колективні – 5, статті у фахових виданнях – 21, матеріали конференцій – 14, в інших виданнях – 1.

Загальна оцінка змісту дисертаційного дослідження. Дисертацію побудовано на базі наукової логіки сходження від абстрактного до конкретного. Дослідження в першому розділі теоретико-методологічних засад вивчення впливу інституціональних чинників на розвиток СЕС забезпечує формування методологічного підходу до аналізу інституціонального середовища на основі якого в другому розділі проведено аналіз ключових структурних компонентів, визначених здобувачем. В третьому розділі досліджено міжнародний досвід кількісного їх оцінювання. На основі отриманого результату в четвертому розділі проведено порівняльний аналіз окремих характеристик інституціонального середовища країн світу. В п'ятому розділі досліджено специфіку і сучасний стан інституціонального середовища в Україні та визначено напрямки його вдосконалення.

Безумовною позитивною якістю поданої до захисту дисертаційної роботи є те, що в ній акцентовано увагу на позаекономічних факторах розвитку СЕС (правові, політичні, культурні), які безпосередньо впливають на специфічні особливості інституціонального устрою, міру успішності функціонування економіки та досягнення нею мети забезпечення зростання якості життя населення країни. Автор відштовхується від того, що діяльність людини у будь-яких проявах є основою функціонування і розвитку всіх суспільних систем. Вона регламентується елементами інституціональної структури, що мають складний характер і включають елементи, що виходять за рамки суто економічних інститутів і в своїй сукупності зумовлюють специфічні риси економічної системи. Відповідно в процесі дослідження засад

інституціонального устрою економічних необхідно враховувати й вплив інших сфер соціального буття суспільства.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукові положення, висновки і рекомендації, що містяться у дисертаційній роботі, відповідають її меті та завданням, орієнтовані на формування теоретико-методологічних засад дослідження інституціональних чинників формування ефективного середовища економічної діяльності в Україні. Обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, які сформульовані в дисертації, підтверджується:

- використанням в процесі проведення наукового дослідження широкого спектру наукових методів, зокрема історико-логічного (с. 18-20), наукової абстракції (с. 67), кількісного та якісного аналізу (с. 231, 312), методів математичної статистики (с. 305-306), кореляційного аналізу (с. 283);

- значною кількістю монографічних і періодичних видань, нормативно-правових актів, статистичних даних, які було опрацьовано автором в процесі роботи над дисертацією (с. 379-403);

- впровадженням результатів дослідження у діяльність державних органів влади, їх використанням у навчальному процесі (с. 11);

- апробацією результатів на 20 науково-практичних конференціях (с. 12);

- використанням результатів обстежень соціокультурних цінностей, проведених здобувачем особисто й у ході колективних досліджень (с. 342).

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Теоретичні результати дослідження представляють інтерес для наукових установ, що займаються проблемами розробки засад інституціональних перетворень в Україні, підприємств різних галузей промисловості, органів державного управління. Окремі положення дисертаційної роботи, з одного боку, поглиблюють теоретико-методологічну складову досліджень соціально-економічних відносин суспільства, а з іншого – сприяють розробці заходів з трансформації інституціонального середовища СЕС України.

Підтвердженням практичного значення отриманих результатів є їх використання в процесі експертного оцінювання нормативних документів, які розробляються та надходять для опрацювання Комітетом з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва Верховної Ради України (довідка № 04-31/28-329/129785 від 06.07.2012 р.). Також наукові результати використані при розробці навчально-методичного забезпечення дисциплін «Основи економічної теорії», «Міжнародна економіка», «Сучасні економічні теорії» у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет» (довідка № 01/09 від 10.09.15 р.) та при викладанні дисциплін «Сучасні економічні теорії», «Економіка зарубіжних країн» та «Міжнародні стратегії економічного розвитку», у науково-дослідних, курсових та дипломних роботах студентів Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля (довідка № 789/1 від 23.09.2015 р.) (с.11).

Наукова новизна. Окреслена сформульованими метою та завданнями дослідження, яких дисертанту вдалось досягти спираючись на застосування

інструментарію економічної методології пізнання, що дозволило теоретично розкрити вплив інституціональних чинників на розвиток сучасних СЕС, а саме:

– *вперше*: серед інституціональних чинників формування СЕС виокремлено та виявлено сутність фізичної свободи (с. 108); толерантності через визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності, як інструмент збереження та підтримки різноманітності і протистоїть повній уніфікації суспільства (с. 130);

– *запропоновано новий* погляд на вплив інституціональних чинників на розвиток СЕС, що дозволило розробити підхід до кількісного виміру таких складових інституціонального середовища СЕС, як: 1) фізична свобода (на основі розробленого інтегрального індикатору «фізична свобода») (с. 232-241); 2) толерантність (на основі інтегрального показника «критерій толерантності», який складається із двох субіндексів «соціальна активність» та «дивергентність») (с. 246-248); та удосконалити підхід до оцінювання норми «економічна свобода» (с. 221-223).

– *удосконалено* категоріальний апарат інституціональної теорії в контексті уточнення взаємозв'язку між категоріями «економічна система» та «розвиток економічної системи», процесами розвитку та його інституціональним середовищем (с. 54-58), змістовного наповнення категорії «економічна свобода» (с. 112);

– *дістали подальшого розвитку* теоретичні уявлення про системну природу інституціонального середовища (с. 66); засади кількісного оцінювання взаємозв'язку між індикаторами базових цінностей, нормами «свобода», «толерантність», «довіра», «рентоорієнтована поведінка» і «правова поведінка», а також рівнем соціально-економічного розвитку країни (с. 295-298); розуміння взаємозв'язку між зростанням рівня норм «свобода», «правова поведінка» та «толерантність», з одного боку, зниженням рівня «рентоорієнтованої поведінки», з іншого, й зростанням добробуту країни (с. 216-228, 283-295); взаємообумовленості кількості активних зв'язків елементів інституціонального середовища та рівня соціально-економічного розвитку країни, а саме: доведено, що нижчому рівню розвитку, відповідає менша кількість активних зв'язків (с. 275-278); розуміння особливостей інституціонального середовища різних за рівнем розвитку країн, серед чинників якого виділено наявність або відсутність у національній економіці певних зв'язків між нормами, спрямованість впливу норм в залежності від фази економічного циклу (с. 283-298); наукові уявлення про специфіку інституціонального середовища СЕС України (с. 346-351).

Дискусійні положення, недоліки і зауваження щодо змісту дисертації. Рецензована дисертація присвячена складній і суперечливій проблемі економічної теорії та практики економічних перетворень в Україні. Тому не всі положення роботи є беззаперечними, частина має дискусійний характер, деякі потребують уточнення та додаткової аргументації, є також окремі недоліки та зауваження.

1. Здобувачем запропоновано власну схему ієрархічної структури системи

суспільства. Її елементи розподілено за наступними рівнями: 1) суспільної надсистеми (суспільства за ознаками спільності культури, території, ідентичності членів), 2) функціональних систем (економічна, політична, правова, соціокультурна підсистеми), 3) інститутів (інститути означених підсистем, що розподіляються за функціональними, предметними та цільовими ознаками) та 4) базових елементів (норми, правила, звичаї за функціональними ознаками) (с. 67-68). Як можна зрозуміти за контекстом, мова йде саме про схему інституційного устрою суспільства. Але якщо на третьому та четвертому рівнях інституціональне наповнення позначено досить чітко, то на першому і другому – представлено загальні характеристики об'єкту інституційного регулювання а не специфіку самих інституційних елементів відповідного рівня. Вважаємо, що в контексті теми дослідження здобувачу доцільно було б скористатися схемою ієрархії підстав інституціональної архітектоніки СЕМ. Це дозволило б представити більш чітку структуру інституціональної системи від нано- (цінності...) до мікро- (інституції (норми, звичаї ...), інститути (організаційні форми)...), мезо- (інституційні блоки ...), макро- (базові інститути, СЕС), мегарівня (інтеграційні об'єднання...) і подати їх змістовне наповнення в контексті теми дослідження.

2. В дисертації представлено результати ґрунтовного дослідження таких ключових базових інститутів СЕС як свобода, толерантність, довіра. Особливої актуальності в сучасних умовах набуває звернення до вивчення рентоорієнтованої та правової поведінки як важливих складових інституціонального середовища. Вибір здобувача цілком виправданий як з точки зору актуальності, так і значно меншої уваги до цих базових інститутів з боку дослідників. В цьому міститься суттєвий елемент новизни та значимості дослідження. Разом із тим вважаємо, що в контексті ролі вказаних інститутів саме як системоутворюючих складових економічних систем варто було:

по-перше, розкрити їх місце і роль серед інших базових ідеологічних (індивідуалізм/колективізм, стратифікація/егалітаризм...), політичних (федерація/унітарна структура, вибірність, багатопартійність/призначення, однопартійність...), правових (прецедентного/кодіфікованого права, деєтатизації/єтатизму...), економічних (приватної/суспільної власності, найманої/службової праці...) інститутів. Здобувач посилається на концепцію інституціональних матриць С. Кирдіної (с. 60, 61), використання її положень сприяло б поглибленню аналізу інституціональної складової СЕС;

по-друге, звернути увагу на неоднорідність розглянутого ряду інститутів, відповідно обґрунтувати доцільність і можливість віднесення таких базових інститутів як довіра і толерантність до певної соціальної сфери або до категорії універсальних, що саме по собі несе елемент наукової новизни, та місце інших розглянутих в роботі базових інститутів. Адже на відміну від вказаних двох, що охоплюють всі сфери суспільного відтворення, пошук рентної вигоди, навіть якщо ця вигода безпосередньо не стосується економічної сфери (політична рента), кінцевою метою має забезпечення економічної вигоди для малих груп з особливими інтересами. Аналогічно правова поведінка, орієнтація на

дотримання правил й інституціональні елементи, що її забезпечують, незалежно від соціальної сфери, в межах якої діють відповідні правові норми, має першочергове відношення до правової сфери. Вже саме виділення таких базових інститутів містить елемент наукової новизни;

по-третє, вказати базові інститути, що будуть властиві альтернативній інституціональній матриці (свобода/порядок, толерантність/..., довіра/..., рентоорієнтована поведінка/...). Це особливо актуально в умовах України, не лише географічно, а й ментально розташованої в полосі перетину цивілізацій.

3. Здобувачем розглядаються зміст та сутність понять свобода, довіра, толерантність, історія та еволюція поглядів на них, основні напрямки їх досліджень, місце та значення в економічному житті суспільства. Інституціональне забезпечення свободи, довіри ... знаходяться в центрі уваги автора. Однак основну увагу зосереджено на їх вивченні саме як базових інститутів. Конкретні інституціональні форми, в яких вони втілюються лишаються лише фоном, на якому розглядається відповідне інституціональне явище (довіра, свобода ...).

Вважаємо, що якість та практична цінність дослідження лише виграла б у випадку, коли здобувач:

провів би більш чітко розмежування між відповідним цінностями, як внутрішніми об'єктивованими суб'єктивно-психологічними відношеннями особистості до довіри, свободи, толерантності ..., інституціями, що унормовують міжсуб'єктні відносини на основі цих цінностей, інститутами, як організаційними формами (організаціями), покликаними забезпечувати відповідні відносини в суспільстві, і базовими інститутами довіри, свободи ..., що втілюють в собі усталені комплекси цінностей, інституцій та інститутів які в своїй сукупності забезпечують досягнення певного рівня відповідних відносин в суспільстві;

приділив більше уваги структурно-функціональному аналізу взаємодії конкретних інституціональних форм, в яких знаходять своє втілення відповідні базові інститути.

4. В третьому розділі подано значний змістовний узагальнюючий аналіз цінностей, як основи розвитку СЕС, вважаємо, що більш доцільно було б саме з нього починати аналіз обраних здобувачем базових інститутів, як структурних компонентів інституціонального середовища економічних систем.

5. Здобувач залучає до аналізу широкий спектр результатів багатьох міжнародних досліджень різних аспектів інституціонального забезпечення розвитку. До уваги приймаються не лише кінцеві інтегральні індекси, але й їх компоненти, складові, з яких вони були розраховані (див. напр. с. 233-235), формулювання питань (с. 325-328), на основі відповідей на які було отримано відповідні показники. Як правило ці компоненти описують різні варіанти інституціонального середовища. Тим самим ми виходимо на рівень конкретних інституціональних форм. Більше того, уважний аналіз змісту запитання може дати нам відповідь на те, який елемент підлягає оцінці (цінність, інституція, інститут). Наприклад формулювання запитань у World Values Survey (хвиля

2010-2014 рр.). Питання № 24 звучить таким чином: На Вашу думку, загалом, чи можна довіряти більшості людей або треба бути дуже обережним в стосунках з ними? Висловлювання ...чи можна довіряти ... або треба бути дуже обережним... визначає орієнтацію опитуваного на те як повинно бути (ціннісну орієнтацію). Питання зі 102 по 107 - Скажіть, будь ласка, наскільки ви довіряєте різним категоріям людей? Висловлювання ...наскільки ви довіряєте... – швидше констатація того, як є насправді (похідний від цінностей алгоритм соціальної взаємодії, інституція, що зазвичай визначає поведінку опитуваного в подібній ситуації). Нажаль можливості диференціації елементів, з яких складаються базові інститути, що надають міжнародні порівняльні дослідження здобувач використовує лише частково. А їх використання могло б суттєво поглибити порівняльний аналіз як конкретних інституціональних форм, так і характер їх взаємодії і взаємозалежності в системі базових інститутів, на чому, на рівні відповідних індексів акцентує увагу здобувач.

6. Для порівняльного аналізу особливостей інституціонального середовища країн світу у якості критерію їх класифікації обрано рівень розвитку. Це дозволяє отримати доволі цікаві, але цілком передбачувані результати відносно взаємозв'язку між окремими базовим інститутами та рівнем розвитку (с. 299). Вони активно використовуються міжнародними організаціями, покликаними сприяти економічному розвитку країн, що розвиваються. Але ці країни, як і розвинені мають різні моделі інституціонального устрою. Відповідно більшого практичного значення, на нашу думку, мав би порівняльний аналіз базових інститутів країн, що належать до відмінних соціально-економічних моделей (англосаксонська ліберальна, континентальна соціал-демократична (Північно- та Центральноевропейська), публічного капіталізму (Південноевропейська), конфуціанська, ісламська, постперехідні (Північно-, Центрально-, Східноевропейські, Азійська). Такий комплексний структурно-функціональний аналіз базових інститутів саме і покликаний визначити можливості запозичення окремих інституційних форм, їх інтеграції в існуючі інституціональні структури виходячи із їх структурної подоби за переважними соціальними орієнтаціями ціннісної системи, співвіднесеністю з базовими ідеологічними, політичними, правовими, економічними інститутами та функціональної цілісності, зв'язності, послідовності. У випадку виникнення інституціональної напруги його використання дає змогу прийняти кваліфіковане рішення про відмову від запозичення, трансформацію інституту або впровадження компенсаційного, який би заповнив інституціональні лакуни та знімав інституціональну напругу. Здобувач зробив значний крок у визначенні і застосуванні даних міжнародних досліджень для порівняльного вивчення особливостей інституціонального середовища господарювання. Але нажалі можливості його застосування в практиці інституціональних трансформацій розкрито не в повній мірі.

7. В контексті теми дисертаційного дослідження та змісту таблиці 5.15 (с. 368) вважаємо, що їй більше відповідала би назва «Пропозиції щодо формування політики держави з інституціонального забезпечення підвищення

рівня добробуту народу України». Варто також зазначити, що деякі з пропозицій носять декларативний характер, наприклад пропозиція щодо законодавчого розмежування державної і приватної діяльності депутатів; або лише повторюють загально визнані вимоги, наприклад зменшення кількості організаційних правил щодо відкриття, діяльності та закриття бізнесу, спрощення процедури ліцензування та акредитації. Виходячи зі змісту роботи на творчих напрацювань здобувача варто було б доповнити вказані рекомендації пунктами щодо заходів, спрямованих на підтримку і зростання в суспільстві дистанції соціальної довіри, толерантності. У випадку доповнення рекомендацій відповідними заходами практична цінність результатів дисертаційного дослідження лише зростає.

8. До певної міри неоднозначно сприймається обґрунтоване «думкою незалежних експертів» твердження здобувача про те, що «... ми маємо сукупність нормативно-правових актів, в яких закріплені найбільш прогресивні норми громадянського суспільства. До того ж у нас існує добре відпрацьований судовий механізм». Проблема зводиться до порушення прав громадян з боку влади і недотримання законодавства самими громадянами (с. 333-334). Може проблема саме в тому і є що «найкращі» запозичувані норми не визнаються ні з боку тих хто має владу ні з боку громадян країни, бо вони не відповідають ні особливостям національної культури, ні вимогам поточної ситуації? Представлені в дисертаційному дослідженні дані підтверджують, що економічні реалії сучасної України далекі від ситуації в розвинених країнах. Відповідно виникає питання про подвійну неадекватність запозичуваних в цих країнах інститутів українським реаліям. Саме ця невідповідність і породжує інституціональну напругу, інституціональні пастки.

9. Дисертант, дослідивши зв'язок між нормами свобода, довіра, толерантність, рентоорієнтована поведінка, правова поведінка та цінності за допомогою емпіричних даних і підтвердивши його кореляційним зв'язком, декларативно перераховує в яких групах країн, класифікованих за рівнем розвитку, ці зв'язки є функціонуючими, а в яких ні (с. 295-298). Автор залишив поза увагою детальні пояснення встановлених зв'язків, а також динаміку їх змін.

10. Здобувач звертає увагу на те, що деякі дослідники відмічають неоднозначний вплив корупції на розвиток економічних систем, можливість виникнення позитивних екстерналій від її розповсюдження. У якості прикладу наводиться політика М. Сухарто, але чомусь пов'язується вона з Філіппінами а не з Індонезією (с. 169).

Однак вказані дискусійні положення та зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження Литвиненко Н. І.

Відповідність дисертації встановленим вимогам. Дисертація та автореферат відповідають чинним вимогам, що ставляться в Україні до докторських дисертацій та відповідним стандартам. Викладення матеріалу у дисертації свідчить про високу досвідченість та ґрунтовну обізнаність здобувача, відзначається послідовністю та науковою обґрунтованістю.

